

**כו. "הריחוק מההשקפה הקדושה נוטל את זיו השפה"
יחסו של הראי"ה קוק לתחיית הלשון העברית**

"בתחית שפת קודש תנוב דעת אלהים,
ואך בדעת אלהים תמצא השפה נשמתה"
(הראי"ה קוק, מגד ירחים, תרע"ב).¹

חיבתו של מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק (גריבה, ט"ז באלול תרכ"ה – ירושלים, ג' באלול תרצ"ה)² ללשון הקודש היא מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה. העניין מתועד היטב, חזור ושנה, בכתב על אודותיו, החל מצעירותו,³ בבחרותו וכלה בזקנתו. כשלעצמו אין הדבר מפתיע כלל ועיקר, אדרבה בדיוק לכך היינו מצפים. לא זו בלבד שהרב אמון ודאי על דברי הספרי דברים (פרשת האזינו, פסקה שלג) "כל הדר בארץ ישראל וקורא קרית שמע שחרית וערבית ומדבר בלשון הקדש הרי הוא בן העולם הבא",⁴ אף מיותר לומר שנהירה לו פרשנות הרמב"ם⁵ ל"מצוה קלה" שהיא למידת⁶ הדיבור בלשון עברית, ובכלל אמון הוא על אמרת רבי⁷ "בארץ ישראל לשון סורסי למה", כמו גם על פסיקת

- 1 לביאור הפתגם, ראו הרב עוזי קלכהיים, באר מגד ירחים, בית-אל תשנ"ה, עמ' לט-מב; וראו שם עמ' מג-מו, פתגם שנת תרע"ד, שגם הוא קשור לעניינה של השפה: "צללי החשך של העתקת התורה ליונית, יהפכו לאור, כשיגלה המקור העברי בטהרו", וביאור הפתגם לתולדותיו, ראו נריה גוטל, מכותבי ראייה, ירושלים תש"ס, עמ' כב-כו.
- 2 חיים ליפשיץ, שבחי הראי"ה, ירושלים תשל"ט, עמ' מה.
- 3 כן ראו ספרי, פרשת עקב, פסקה מו: "ולמדתם אותם את בניכם [...] מיכן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה ואם אין מדבר עמו בלשון קודש ואינו מלמדו תורה ראוי לו כאילו קוברו שנאמר ולמדתם אותם את בניכם לדבר בס, אם למדתם אותם את בניכם למען ירבו ימיכם וימי בניכם, ואם לאו למען יקצרו ימיכם שכך דברי תורה נדרשים מכלל הן לאו ומכלל לאו הן". וראו ירושלמי, שבת פ"א, ה"ג ט ע"א – צוטט על ידי רבנו חננאל על הבבלי, שבת יז ע"ב: "כל מי שהוא קבוע בארץ ישראל, ואוכל חוליו בטהרה, ומדבר בלשון הקודש, וקורא את שמע בבוקר ובערב, מובטח לו שהוא מחיי העולם הבא".
- 4 פירוש המשניות לרמב"ם, אבות ב, א: "הוי זהיר במצוה קלה כבחמורה". כן ראו ביאור הגר"א יו"ד רמה, י; ועל הנהגתו המעשית של הגר"א ראו בשו"ת דברי יציב, לאדמו"ר מצאנז, יו"ד סימנים נב-נג ובשו"ת משנה הלכות, לרב מנשה קליין, חלק סימן רד.
- 5 לשאלה אם קיימת הבחנה בין למידת לשון הקודש ובין דיבור בלשון הקודש, ראו בספרו של האדמו"ר מסאטמר 'ויאל משה', מאמר לשון הקודש, סימן טז, וכנגד תפיסתו דבריו המפורשים של ר' יעקב עמדין, מגדל עוז, בית מדות, עליית הלשון, פרק ב.
- 7 ראו בבלי סוטה מט ע"ב ובבא קמא פג ע"א: "בא"י לשון סורסי למה, אלא אי לשון הקודש אי לשון יונית".

המגן אברהם בהלכות שבת שעצם הדיבור בלשון הקודש הוא מצווה,⁸ ובוודאי נכון להעדיף את העברית.⁹ זאת ועוד, ניתן בהחלט לראות מהלך כזה תואם בבירור את השקפת עולמו של הראי"ה על מהלך התחייה. וכי למה היינו מצפים מהרב קוק – הלאומי, זה שמצדד בגאולתה של ארץ ישראל, ביישובה ובמיישביה; זה שרואה ברכה בעשייה הציונית-מדינית; זה שדוגל בהחזרת עטרה ליושנה במכלול רחב של היבטים, כולל אינטלקטואליים ואמנותיים. וכי ניתן לחשוב אחרת על זיקתו לתחיית השפה?¹⁰

אכן כל האמור למעלה, בדין נאמר, וגישתו של הרב קוק לחידוש פני השפה העברית, להשרשתה, לפיתוחה ולהפצתה, ודאי וודאי חיובית. לא בכדי נענה הרב, חדשות לבקרים, גם על פה וגם בכתב, לשאלותיו-בקשותיו של מחדש השפה העברית אליעזר בן יהודה, למרות המתחים הדתיים-אידיאולוגיים ששררו ביניהם.¹¹ ועם כל זאת, נכון לשים את הדברים בפרופורציות. בדיקה דקדקנית יותר, עדינה יותר, של התייחסויותיו של הרב לנושא זה מעלה מורכבות. מתברר שיחסו בהחלט לא היה חד-ממדי, לא פשוט ובוודאי לא מובן מאליו.¹² לליבון הסוגיה יוקדשו השורות הבאות.

תמיכה ועידוד: "מתגלה האידאה הכללית של האומה – בשפתה"

פסקאות הגותיות לא מעטות חושפות את מעמדה החשוב של השפה העברית במשנתו של הרב קוק. לדידו, שפה היא חלק מגילויי האידאה הכללית של אומה, כדוגמת אמונתה, חכמתה, ארצה, מנהגיה ועוד. גילויי אידאה אלה מצדם, חוזרים ומעצימים את אידאת האומה, וחוזר חלילה. אשר לשפה עצמה, בכוחה להטביע את "חותם האומה" על החיים ועל הספרות.

- 8 מגן אברהם, או"ח סימן שז ס"ק כד: "הלשון בעצמו יש בו קדושה, ולומד ממנו דברי תורה", והשוו ב"ח, הגר"א ופמ"ג שם.
- 9 ראו מאמרו המקיף של הרב ארי יצחק שבט, 'המצוה לדבר עברית והשימוש בלשון הקודש לענייני חול', ספר חיים ביהודה – ספר זיכרון לר' חיים מגני, תשס"ד, עמ' מא–סג.
- 10 ראו חיים ליפשיץ (לעיל הערה 3), עמ' קצד–קצה: "כששהה הרב בניו יורק נכנס אליו לבית מלונו אדמו"ר אחד ואמר לו: 'כבוד הרב קנאי כל כך לדבר עברית, עברית' [...] אמר לו הרב: 'ודאי מכוון כבודו ללשון הקודש' [...] ונסתתמו טענותיו של אותו אדמו"ר".
- 11 על קשרים אלה ועל התנהלותם עמדתי זה מכבר, ובהרחבה, ראו נריה גוטל, 'בין תחייה לחידוש: בין הראי"ה קוק לבן-יהודה', ספר מרחבים, ו (תשנ"ז), נריה גוטל (עורך), עמ' 323–391.
- 12 ראו גם אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ה, ירושלים תשמ"ג, טור 157–159.

כשם שהאידיאה הנפשית האישית מתגלה בצורת הגויה בחטובה ובצביונותיה הפרטיים, כן מתגלה האידיאה הכללית של האומה דוקא בכל פרטי אוצרותיה, באמונתה, בחכמתה, בשפתה,¹³ בארצה, בתקותה, ובכל מנהגיה. ואלה בעצמם הינם הגורמים היותר גדולים ליתן לה אומץ וחיים, כל מה שהם מתחבבים ונעשים יותר מורגלים בחפץ לב בדרכי החיים.

השפה, מתוך שהיא נובעת מרוח האומה, פועלת היא להטביע יפה את חותם האומה על-ידי התגברותה ושלטונה בחיים ובספרות.¹⁴ שכך היא המידה שהענפים מגבירים הם בהתגדלם את כח שרשם וגזעם, בהזיקים אותו לפעול ולהשפיע בהם חיים ולח (אורות, אורות ישראל, ז, י-יא, עמ' קסד).

משהותקף הרב על העובדה שבישיבתו – ב'תקופת יפו' – מלמדים גמרא "בסיוע הז'רגון", כלומר בידיש, הרב הסביר שאכן אין זה אלא אילוץ והוא מקווה שמהרה ישתנה המצב וניתן יהיה ללמד גמרא בהעמקה ובעברית:

בכלל זה נכנס ג"כ הדבור העברי, כמובן אני משתדל שהכל יהי נלמד ונדבר בשפתנו במכווננו, ולא לבד משום שלא נהי' לצחוק, כמו שהבליט כת"ר, אלא משום שאותה הנשמה הלאומית בעצמה, המכה גלים בלב כל טובי עמנו, היא מפעמת – ועוד ביתר שאת – בלבנות בני-תורה טהורי-לב, שעל דגלם הננו שואפים להמנות, והיא מכרחת אותנו להחיות את שפתנו יחד עם תחית עמנו וארצנו. בכל זאת איני יכול עדיין למלא את כל חפצי בזה, ביחוד בשעור הגפ"ת, שאומר המורה של עכשיו, שעם כל מה שהוא ת"ח מובהק ומעמיק חשוב בהלכה, לא יוכל לבטא את הגיונותיו בשו"א¹⁵ בלי עזרת הז'רגון, לדאבון לבבי, ואנכי איני חפץ בשו"א להונות את כת"ר ולא את שום אדם מהמתנדבים, ע"כ הנני מודיעם שלעת עתה.

13 ראו גם אורות, אורות ישראל, ח, ט, עמ' קע: "ערך הדיבור, המיוחד לישראל [...] הוא מכונן על יסוד גילוי חדש דנא, אשר מוכרח הוא להפליא את כל העולם בחידושו".

14 דבר זה נכון אצל אומות העולם לא פחות מאשר אצל ישראל. באורות התחיה, טז (עמ' סח) מדגיש הרב כי ניצוץ קדושה נמצא "בכל הלשונויות ובכל החכמות שבעולם" וה"צדיקים הגדולים" נדרשים להתפלל שקדושה זו תצא מן הכוח אל הפועל. עם זאת, ללשון הקודש השפעה ייחודית: "כל מה שתגדל השפעת לשון הקדש בעולם [...] לבררה ולהודיע לבני אדם הדר כבודה [...] כן יוסיף האור להגלות על כל שפה". וראו גם ערפלי טוהר, עמ' קכב.

15 בשום אופן.

נאמר השעור הגפתיי בסיוע הז'רגון, אבל קוה אקוה שיוטב המצב גם בזה. וכבר הי' לי זה הנסיון ב"תחכמניי" פה, שבתחילה סרב המורה של הכת הגדולה לגפ"ת, שהוא ג"כ ת"ח מעמיק, מלקבוע את שעורו בעברית, מפני היראה שלא יכול לבטא את המובן כראוי, ביחוד בעניינים העמוקים, והנחתיו על הרגלו, אלא שלא חדלתי מלעורר שאנו צריכים לשאוף לתחיית השפה בחוג התורה כמו שהיא הולכת ויחיה ב"ה בחוג החיים החילוניים, ועתה ע"פ השפעה זו והשפעת החוג של שארי הלמודים כולם בקודש ובחול, ואפילו הגמרא הפשוטה, שהי' הכל בתחילה כבר נלמד, ע"פ הפרוגרמה של תביעתי, בשפתנו, התחיל המורה הנ"ל מעצמו ללמוד הכל עברית, ובי"ה הדבר הולך ומצליח, והתלמידים רואים סימן ברכה גם בעומקה של הלכה בשפה ברורה ויחיה שלנו, לחדות לבבנו. ברוך שומר הברית והחסד לעמו, אשר זכנו לראות ככה בצמיחת קרן ישועתנו על אדמת קדשנו. וכן אקוה שיפותח הדבר גם בשיעור זה של הישיבה, ביחוד נקוה לפתוח זה כשיזדמנו לנו איזה תלמידים ספרדים, שזהו הכח היותר מכריח לדבר דוקא עברית. ובי"ה שצרכי-החיים עצמם גם הם מניעים את כח תחיתנו הרוחנית לכל צדדיה. רק אנו צריכים להיות עמלים עם הצבור, לעבוד ולמשא באמונת לב (אגרות הראיה, א, איגרת שכה, עמ' שסג-שסד).

הסיפורת¹⁶ מתעדת גם היא כי אכן, ככל שיכול היה, הנהיג הרב לימוד בעברית. כך הנהח הרב בתלמוד תורה 'שערי תורה' אשר עמד תחת חסותו, ב'תקופת יפו'. משעה ש"גבאי הת"ת התנגדו לחידוש זה ואיימו שלא ישלמו את משכורתם של המלמדים", דן עמם הרב בדבר, ובסבלנות ובדרכי נועם הביא אותם להסכמה "עד שזכה ובת"ת לימדו בעברית". כך גם כאשר הוא מתכנן "ליסד במרכז הישוב החדש ישיבה גדולה" וקובע לה פרוגרמה לימודית. הוא מציין, בין השאר, שיימדו בה "מדעים כלליים – בלשון הקודש"¹⁷. הוא הדין לימים, כאשר הוא קובע את תכנית הלימודים של מכון הארי פישל. כלול שם,

16 חיים ליפשיץ (לעיל הערה 3), עמ' קב-קג.

17 אגרות הראיה, א, איגרת צח, עמ' קיח. וראו שם, ב, איגרת תרנד, עמ' רע: "והנהגנו את הלימוד בלשון הקודש". ידידי הרב א' שבט הפנה את תשומת לבי שדברים מעין אלה ממש כתבו הרב חרל"פ והרב צבי יהודה לח"נ ביאליק, באיגרת (שטרס פורסמה) מיום כ"ז בתשרי תרצ"א: "שיבתנו זו היא אולי היחידה בארצנו ששפת הלימודים בה היא בשפתנו הק' הקמה לתחיה בארץ ירושתנו" (בית הרב – המרכז התיעודי, תיק אכ/ 210).

בין השאר, פרק לימודי שעניינו "ארחות לשון הקודש והגיונה, דקדוקה וכל הופעותיה מראש מקדם ועד הזמן האחרון"¹⁸:

דבורו בישיבה בשיעוריו ובשיחותיו, וכן בלימודו בכלל היה בלשון הקודש, שהיה רגיל וקבוע להשתמש בה גם בימי בחרותו [...] ולאנשי התחסדות, שתבעו ממנו מה שהוא מדבר בלה"ק ומתיחס בחיוב לעבודת תחית השפה, שגם עברניים מטפלים בה, באר שמלבד כל ערכה של הלשון בקדושתה ועצמיותה הישראלית, השייכת ביותר לארץ-ישראל ולישובה, הנה עתה בזמן תקופת-האימה הזאת, של תשפוכת דמי ישראל ותגבורת זרם הרדיפות עליו בכל מקום, גדול בכפלים החיוב של יחס האמן והחוזק לתחיה הממשית של שפתנו.¹⁹

אם היינו עוצרים בנקודה זו, הסטריאוטיפ היה מושלם – הרב קוק נוהג בדיוק כפי ש"מצופה" ממנו. דא עקא, תמונה זו חלקית ביותר, ולמעשה מעוותת לחלוטין את תפיסת הרב קוק בנדון.

סייגים ומגבלות: "לאומיות מזויפת בגרגרים של היסטוריה ושל חבת השפה"

בספר 'חזון הגאולה' (עמ' רעב-רעג) מתפרסמת איגרתו של הרב קוק לגדוד מגיני השפה.²⁰ באיגרת זו מבטא הרב בבהירות את דעתו המשבחת מחד גיסא את פועלם של חברי הגדוד לחיזוק מעמד השפה העברית, להפצתה ולהטמעתה באומה, אך מאידך גיסא רואה בכך רק חלק ממהלך התחייה. לדידו, מהלך התחייה הכולל מחייב "את כל משמרת התורה והמצוה", לא בניתוקה של השפה וראייתה כחזות הכול:

גדוד יקר מגיני השפה!

עוסקים אתם במסירות לב נאמנה בחלק רשום של החזרת עטרת ישראל ליושנה. שפת קדשנו שנשתכחה מפיות רבבותינו, הנכם הולכים ועמלים להשיבה בפי גדולינו וקטנינו. יישר כחכם ותחזקנה ידיכם, בעבודת הקודש הזאת של השבת שפת קדשנו בדיבור החי, השקולה כשיבת ארץ

18 מ"י צוריאל, אוצרות הראי"ה, ד, שעלבים תשנ"ג, עמ' 115. כן ראו מה שכתב הרב לרב הרצוג, מובאים אצל הרב י' פילבר, כוכבי אור, ירושלים תשנ"ג, עמ' 248.

19 לשלשה באלול, א, פז, ירושלים תשס"ג, עמ' סו-סז.

20 "גדוד מגיני השפה" היה ארגון שפעל למען השלטת השפה העברית ביישוב הישן בארץ ישראל בין השנים 1923-1936. ראו שמעון א' שור, גדוד מגיני השפה בארץ ישראל 1923-1936, אוניברסיטת חיפה, 2000.

ישראל הקבועה לחיי עולם. בטוח אני בכך שלא תשכחו את הכלל הגדול מכללי התורה כי 'כל דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד, לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא'. יסודות רבים וערכים גדולים, שהם הם עיקרי מהותנו ונושאי תחייתנו ותקוותנו בעבר ובעתיד, נשתכחו לצערנו הגדול מחיי חלקים ידועים בדור בנינו.

ואתם גדוד חלוץ חמוש ברוח נכון, לכו בכוחכם זה והתאמצו גם אתם לעבוד יחד עם הגנת השפה, בהחזרת כל עטרוטינו ליושנם. היו בעצמכם למופת, למען דעת כי השאיפה לתחיית השפה אינה שאיפה בודדת שלקחה לה רק ענף אחד מעץ חיינו, כי אם היה תהיה לשאיפה כוללת רבת אוניס ורבת תוצאות... להשיב לנו על ידי תחיית שפת קדשנו ובכוחה את כל חיינו העצמיים, את כל משמרת התורה והמצוה, אשר בהם קנתה שפתנו הקדושה את כל כוחה ואת כל ערכה הנצחי בישראל ובעולם.

חזקו ואמצו, אחים חביבים, והמשיכו מפעלים חיים, טבעות רבות ערך להשלשלת הגדולה והקדושה אשר חזו נביאינו בתעודת בנין ארצנו ושיבת שבותנו: 'כי אז אהפך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ד' (צפניה ג, א).

ברכת יישר-כוח²¹ לצד ביקורת שאינה ממש מרומזת.

כך גם השיב הרב בשנת תרע"ד (1914) ללשכת מרכז 'המזרחי' בהמבורג, משנשאל ליחסו ל"מלחמת השפות"²²:

בדבר מצבנו ביחש למלחמת השפה [...] הנני רואה, שאנו צריכים לעמד על הבסיס האיתן של קבלת כל הטוב שישנו בכל פינה וכל תנועה, וקו"ח בתנועה הלאומית שלנו, שבסיסה לעולם הוא קדוש. מפני שתכנו הוא החיים של גוי קדוש. ותחיית השפה, כמו תחיית הארץ, לא תרד אצלנו מכבודה, אע"פ שרבו, לצערנו, המשתמשים בשתייהן שלא-כהוגן. ודוקא בשביל כך מוכרחים אנו עוד יותר להתאמץ לקחת את החלק היותר רשום בתחיות הללו, ההולכות ומתפתחות, ויודעים אנו ברור, כי דבר-ד' הוא אשר פקד את עמו. ומצמיח להם קרן-ישועה קמעא-קמעא.

21 ראו גם אגרות הראיה, ב, איגרת תקסד, עמ' רג, משנת תרע"ג (1913), המופנית אל "ההסתדות לשפה ולתרבות העברית" בעיר וינה.

22 אגרות הראיה, שם, איגרת תרעב, עמ' רפא.

בודאי בכל עז נצא למחות מחאות חיוביות, נגד אלה המקצצים את שני הענפים הללו, הארץ והשפה, משורש החיים שלהם, ממקור הנצח, משם ד' אלהי ישראל הנקרא על עמו, בתורת-חיים ואמונת-אומן. אבל דוקא ממקור חיי עד נשאב לנו כח בלתי-פוסק להגדיל את פעלנו על הככרים הרחבים אשר לענפים הנכבדים הללו, כארץ וכשפה, ובכל אומץ הננו מוכנים להגן על כבודם ולהרבות השפעתם, ובטוחים אנו בימין ד' רוממה, שנצליח ונעשה חיל.

יש כאן בהחלט ביטוי של תמיכה, של עידוד ושל חיזוק ללוחמים על הארץ ועל השפה, אך לצד זה יש גם דרישה בהירה לחיבורם לתורה ולמצוות. כדרכו, הרב רואה טוב וברכה "בכל פינה וכל תנועה, וקל וחומר בתנועה הלאומית", מה שבוודאי נכון ביחס ל"תחיית השפה כמו תחיית הארץ". העובדה ש"רבו לצערנו המשתמשים בשתיהן שלא כהוגן" אל לה להניא אותנו מתמיכה. להפך, הדבר מחייב אותנו – כך מכריז הרב – להתאמץ יותר ולהתחבר למהלכים אלה, כמובן על טהרת הקודש. לא נירתע מהבעת מחאות נגד מקצצי ענפים אלה – ארץ ושפה – משורש חייהם התורני, ולצד זה לא נירתע מהבעת תמיכה נמרצת במפעלים חיוביים אלה.

בסגנון דומה התבטא הרב בשנת תרע"ד (1914) באיגרת ל"ועד התחכמוני",²³ בנותנו את הדעת לשאלות החינוך העומדות בפתח, וראש לכול – לשפת ההוראה והלמידה. גם כאן הוא מצדד ב"לוחמים עבורה בגבורה" מחד גיסא וב-בזמן מבקר קשות את "הארס המסתתר" ב"לאומיות יבשה" מאידך גיסא:

וע"ד השפה, מובן הדבר שנכון לעמוד לימין הלוחמים עבורה בגבורה, אבל עם זה חלילה להסיח דעת מהארס המסתתר המהרס את יסוד קודש ד' באמונה, ברגש ובמעשה, על החשבון של הלאומיות היבשה ותכסיסיה. בשלהבת קודש הננו חייבים להלחם, בנועם ושלוי ובהרגשת כבוד מלא, נגד הרשלנות מעבר מזה, נגד החנופה של ההתבוללות מעבר מזה, ונגד ההפקרות והכפירה מעבר מזה, אפילו כשתהיה עדויה בפאר הלאומיות והשפה וכל מיני תבלין שבעולם. ולעולם צריך הטון שלנו להיות מלא ומבליט את יסוד מגמותנו, ליתן את הערך לחום הרגש הלאומי ועבודתו רק כפי מדת החיים של מנת אור ד' המאיר ומחמם את תחייתנו.

"הפקרות וכפירה", גם כאשר היא "עדויה בפאר הלאומיות והשפה וכל מיני תבלין שבעולם", עדיין נותרת הפקרות וכפירה. בבידולה של השפה ובהצגתה כעיקר התחייה, ראה הרב לא רק זיוף חמור אלא גם מעשה הרסני שעלול להוביל "לשנאת ישראל וארץ ישראל". באחת מאיגרותיו משנת תרס"ח (1908) (אגרות הראיה, א, איגרת קמד, עמ' קפב-קפג) הוא כותב למר יהושע שאכנאוויץ:

והיד הרמה המחומשת בהפקרות ודרכי הגויים, באין זכר לקדושת ישראל באמת, המחפה את חרסיה בסיגים של לאומיות מזויפת בגרגרים של היסתוריה ושל חבת השפה, המלבישה את החיים צורה ישראלית מבחוץ במקום שהפנים כולו הוא אינו יהודי, העומד להיות נהפך למשחית ולמפלצת, ולסוף ג"כ לשנאת ישראל וארץ ישראל, כאשר כבר נוכחנו ע"פ הנסיון - היד הטמאה הזאת תתגבר, אז אין די באר גודל האסון. אבל בדי בטחתי, שלא יתן למוט רגלנו, וכל חרד לדבר ד', וכל חפץ בישועת עמו וארץ קדשו, יעמד על דגלנו, ונתחיל ליסד בציון פינת יקרת, ולהחיות את הישוב החדש, על בסיס טהרת האמונה [...] והי' ד' עמנו, לקומם הריסות עמנו לדור דורים.

כלומר אחיזה בלבדית בשפה יש בה לא רק ממד של התעלמות והזנחת הפן הדתי אלא גם ממד של דחייה ושל שלילה זדונית. זו אפוא סכנה גדולה הגלומה באחיזת צד אחד, משל הוא תכלית הכול. לימים, כך גם ציטט הרב מרדכי גימפל בארג אַמרה משמו של הרב קוק: "מימינו אש דת למו'. בשעה ששני קניני האומה, הארץ והשפה, הולכים שלובים יחד עם התורה, אז מימינו אש²⁴ דת למו'. לא כן אם ח"ו הארץ והשפה פרודים מהדת, אז אש היא עד אבדון תאכלי".²⁵ אַמרה מצוטטת זו מהווה חיזוק לדחיית פרשנותו של הסופר אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר) למעשה שאירע עם הרב קוק.²⁶ מספר חודשים אחר פטירת הרב פרסס הסופר אז"ר רשימה בעיתון 'דבר' (ג' בכסלו תרצ"ו) שעניינה דמותו ופועלו של הרב קוק. בין השאר סיפר שם אז"ר את הדברים הבאים:

24 "אש": ארץ - שפה.
 25 הרב מרדכי גימפל בארג, באר מרדכי, תרפ"ו, מאמר 'עם ולאום', עמ' 51: "ממרן שר התורה ראייה קוק שליט"א". יצוין שהספר זכה ל'הסכמת' הרב קוק, מה שמחזק שבעתיים את גרסתו.
 26 העניין כולו פורסם בביטאון 'מאורי', אלול תשמ"ד, עמ' 99-100, וראו 'צרופות' ב' אשר במאמרי 'בין תחייה לחידוש' (לעיל הערה 11), עמ' 380-382.

פעם היה סיום מסכת בבית הספר תחכמוני שבו הייתי נותן שיעור בידיעת השפה העברית. רבנו הגראי"ה השתתף עמנו גם כן בחגיגה זו. אמרתי איזה דברים בשבח השפה העברית שהיתה שפת הלימוד גם בתחכמוני. המורה לגמרא, אעפ"י שהיה בעצמו מורה גמרא בעברית, מצא שאסור לשבח את השפה העברית, בודאי מפני שהיא מצוה שהחזיקו בה משכילים, כלומר אפיקורסים, וכידוע 'חדש אסור מן התורה'. ועוד ביקש ומצא שחז"ל אמרו 'שמע – בכל לשון שאתה שומע', ואין שום יתרון לשפה העברית. אז קם הרב קוק ואמר: יש בתורה שתי מלות שנתחברו למלה אחת והיא "אשדת" (דברים לג, ב), ה-א' וה-ש' הן ראשי תיבות ארץ ושפה והן קודמות לדת. הדברים הללו הממו את המלמד המסכן וכאלו שפך הראי"ה קתון של שופכים על פניו.

הרב ש"ב שולמן, ממכריו-מוקיריו של הרב, שלח מיד מכתב לאז"ר והעמידו על פרשנותו השגויה. חלילה לחשוב שלדידו של הרב ארץ ושפה "קודמות לדת". אדרבה, דגשו של הרב היה ממש הפוך! הוא בא לומר כי שלא כגישת אותו "מורה לגמרא", ארץ ושפה בהחלט חשובים מאוד, אך שלא כתפיסת "הלאומיים", התמיכה מותנית בחיבורם מקשה אחת לדת. ניתוק ארץ ושפה מדת עלול להוות חומר בעירה – "אש" בלא "דת". הרב שולמן תומך את פרשנותו לא רק באמרת הרב הנ"ל, שבספר באר מרדכי, אלא גם באירוע נוסף ומקביל אשר קרה במסע הרב לראש פינה:

הנני מתפלל מאד מאד על הזקן הזה שבודאי לא שכח תלמודו, איך לא זכר דברי מרן כפי שאמרם, שהרי דברי רבנו אלה נדפסו בספר באר מרדכי... ואנא עובדא ידענא בנסיעה של רבנו [...] למושבה ראש פינה [...] ולפני קריאת התורה קם המורה וילקומיץ והטיף מוסר על מה שלא דיבר הרב בעברית. ואז עלה שוב רבנו ובתוך המשך דבריו ביאר כי רוב הציבור שהיה נוכח אז שם לא היתה השפה העברית שגורה בפיהם, ואולם על וילקומיץ וסייעתו וכל המתימרים בשפה העברית לדעת כי [...] דוקא אנחנו אשר הננו דבוקים בקודש הקדשים של תורתנו הקדושה אנו מחבבים ומקדשים את הלשון.

אז"ר אמנם השיב על הדברים ולא קיבל את פרשנות הרב שולמן, אולם מכלל כל האמור כאן ניתן ללמוד שללא ספק פרשנות הרב שולמן היא הנכונה וזו היא עמדת הרב לאמתה.

היישום החינוכי: "הם מתרגמים את ההתבוללות עברית"

באחת מאיגרותיו החינוכיות משנת תרע"ג (1913), "ע"ד התחכמוני",²⁷ אכן ביטא הרב אכזבה מאותם שרואים "כל עילוי וכל שגב רק במה שהוא גויי ובלבד שיהיה מתורגם עברית. שכמובן גם קפידת הלשון עצמה כשהתוכן נתרקן יש בו משום חיקוי של גויים גדולים וקטנים, ונשמת ישראל [...] הולך ומתטשטש". במהלך כזה ראה הרב סוג מסוים של התבוללות, סוג רדוד, כזה שאפילו לשם 'התבוללות' אינו ראוי:

הלאומיים שלנו, כל זמן שלא יבואו להבין שלאומיות ישראל צריכה להיות דוקא כפי טבעה ומקורה שהיא קדושה לד', הם מתרגמים את ההתבוללות עברית, ותרגום זה עושה את ההתבוללות עצמה למין בריה משונה, שאפילו להתבוללות אינה ראויה [...] יש רשות, ואולי גם מצוה וחובה, לתרגולת השפה בדבור החי, ולא היתה יוצאת ע"ז שום קטיגוריא מגדולי גאוני וצדיקי הדור שחיו, כשתתחרר מתערובות ההרס. אבל כל אלה הם ראויים להתקבל דוקא כשיש העיקר, כשיש שמירה ועשיה, מקרא משנה ותלמוד [...] ואז יוסר התבלול, בלבול הלשונות של דור ההפלגה שבקרבתנו יקטן ויחלש. עד מהרה נוכל להבין את השפה הטהורה, הטבעית, והפנימית, שבה גדולי ישראל, גדולי התורה, באמת מבטאים את הגיוני לבבם... אין דורש ואין מבקש, מכשולון כה, לטהר את הרוח במובן חיובי, לדבר מילה עברית בצורה עברית פנימית, באותה הצורה שהיא צריכה לצאת מציון מהר קודש אלהינו (אדר היקר, עמ' נט-ס).

ברי כי אין, ולא היה, דבר רחוק משאיפותיו החינוכיות של הרב יותר מחיצוניות של עברית שאינה מכילה בקרבה תוכן יהודי-עברי מקורי.²⁸ לא לו,

27 אגרות הראיה, שם, איגרת תקלד.

28 השוו רמב"ם, פירוש המשנה אבות א, טז: "ודע כי השירים המחוברים באיזו שפה שתהיה אינם נבחנים אלא לפי ענייניהם [...] והוצרכתי לבאר את זה ואע"פ שהוא פשוט מפני שראיתי גדולים וחסידיים מאומתנו אם נודמנו במסיבת משתה או חתונה או זולתה ורצה אדם לשיר בשפה הערבית, ואפילו היה ענין אותו השיר בשבח האומץ או הרצינות שזה מן הרצוי, או בשבח היין, ממחין על כך בכל אופן של מחאה ואינם מתירים לשומעו, ואם זימר המזמר איזה פיוט מן הפיוטים העבריים אין ממחין בכך ואין הדבר קשה בעיניהם על אף שהדברים האמורים יש בהם מן המוזר עליו ומן המרוחק. וזו סכלות מוחלטת, לפי שאין הדיבור אסור ומותר ורצוי ומרוחק ומצוה לאומרו מחמת השפה שהוא נאמר בה, אלא

ולדידו גם לא ל"גדולי גאוני וצדיקי הדור", הייתה בעבר ויש עתה התנגדות לשפה החיה, המתחדשת והמתפתחת, ובלבד "שתשתחרר מתערובות ההרס". חיבור וזיקה אימננטית ל"מקרא, משנה, תלמוד" יעשו את כל ההבדל; נדרשת עברית 'חיצונית' המחוברת ל"עברית פנימית".

הרב שב ונוקק לפולמוס מלחמת השפות במהלך 'מסע המושבות' (חורף תרע"ד).²⁹ לשאלת מורי העיר צפת הבהיר הרב את מורכבות יחסו לנושא. מחד גיסא,

כל זמן שהדוגלים בשם השפה העברית לא ישימו לב לתחית כל קדש בישראל, לדגול בשם ד' אלקי ישראל ותורתו, שהיא כל יסוד חיינו הלאומיים כמו הפרטיים, אין תקוה שהשפה לבדה, הערומה מכל תוכן חיי קודש מקוריים, תבסס את חיינו הלאומיים בארץ אבות. מאידך גיסא, בכל הנוגע לדרישת הנהלת הטכניון שבחיפה להוראה בשפה הגרמנית, דעתו חדה:

אבל [...] הננו מביעים את התנגדותנו להשלטתה של שפה זרה בתור השפה היסודית בפוליטניקום. והננו מאחלים שהשפה הגרמנית לא תהיה נחשבת לשפה היסודית, כי אם שפתנו הלאומית הקדושה, השפה העברית.³⁰

באחת מאיגרותיו משנת תרע"ד (1914)³¹ הרב אומר מפורשות, ללא כחל וסרק, שהוא מוכן לוותר על 'מאמץ' רכישת השפה העברית, למצער ביחס לשלב גידולם של "יחידים עילויים". העובדה שלעת עתה, בשעתו, העברית עדיין "לא נצח לגמרי את הבית ואת השוק ועדיין אינו שפת-אם ממש", עלולה להכביד על לימוד תורני מעמיק. נכון שהניסיון מורה כי "אם אך המלמד הוא מי ששפתו שגורה יפה בפיו" הוא כן מסוגל ללמד, ואפילו סוגיות קשות ועמוקות בשפה העברית, ועם זאת "איזה קצת מועקה עדיין מוצא כל ילד וכל גדול כדיבורו

מחמת עניינו. שאם היה ענין אותו השיר דבר נעלה חובה לאומרו באיזו שפה שיהיה, ואם היה עניינו מגרעת חובה לחדול ממנו באיזו שפה שיהיה".

29 חוברת 'אלה מסעי', פרנקפורט ע"מ תרע"ו, עמ' 49.

30 עם זאת ראו אגרות הראיה, ב, איגרת תרי: "על דרישת כבודו להנהיג את השפה הגרמנית בתור שפה של רשות, בתכנית הלימודים מהמחלקה הרביעית והלאה, הנני מסכים", וזאת בבית ספר שנמצא תחת הכוונת! ההבחנה כנראה ברורה: שלילת גרמנית כ"השפה היסודית" לעומת גרמנית "בתור שפה של רשות" לבוגרים, דבר לו ניתן להסכים. מכל מקום הסכמה זו עצמה משתלבת יפה עם תפיסת הרב קוק המתוארת להלן.

31 אגרות הראיה, שם, איגרת תרמד.

העבריי". לכן, גם אם "בעד הרוב, הבינוניים" נעדיף את ההוראה בעברית ואת רכישת השפה, גם אם הדבר בא מעט על חשבון האיכות הלימודית, ברם אל לנו לעשות זאת ביחס לאותם "יחידים עילויים". נכון לוותר על העברית ולקבוע שהללו ילמדו, לעת עתה, בשפה הנוחה להם – יידיש – "וכל ידיעותינו הנחוצות לו ביותר ירכוש לו ע"י תלמודו כשיהיה מסודר יפה, בתנ"ך, במשנה, בגמרא, במדרשים ובספרים טובים וקדושים שכל ת"ח מצוין מצוי אצלם. הם ירחיבו את דעתו". 'ויתור' זה על השפה העברית, לאותם "יחידים עילויים" נחוץ, משום ש"האחוז העליון הזה, לפי מידת כמותו [...] הוא הגורם העיקרי ביחש לשמירת הצביון העתיק בסדרי החינוך".

הסיפורת³² אכן מציינת אירוע שהרב עצמו מימש בו גישה זו המתעדפת יחידי סגולה, אם כי בהיפוך יוצרות. הרב נהג ללמד שיעור יומי במשנה ל'בעלי בתים' שהיו באים בבוקר לבית מדרשו, ומטבע הדברים, לפי דרכם של רוב הבריות,³³ כאמור לעיל, השיעור ניתן ביידיש.³⁴ מבחינתו של הרב היה בזה 'ויתור', שכן הוא עצמו לא רק שהחשיב את העברית אלא אהב לדבר עברית ונהנה לדבר עברית,³⁵ אולם ההכרח – הבנת השומעים את התוכן – לא יגונה. הרב דוד כהן [הנזיר], שהיה כרוך בכל מאודו אחר הרב, נהג תחילה להיכנס לשיעור, אולם כעבור זמן מה, מאחר ש"לא יכול היה לעמוד בשמיעת הסברים באידיש, שהיתה קשה למשמע אזניו", שכן היה מקפיד על לימוד בלשון הקודש דווקא, חדל מכניסה לשיעור. הרב התעניין בסיבת היעדרו, ומשנודע לו הטעם הצדיקו והסביר שכך נאה ל'גדולים' יחידי סגולה. לא ארכו הימים והרב עבר

32 חיים ליפשיץ (לעיל הערה 3), עמ' סו, קעב-קעג.

33 כולל גם אשתו, שאֵתה הוא מתכתב ביידיש, ראו לדוגמה אגרות הראיה, ג, איגרת תת, עמ' פ.

34 כנראה מאותה סיבה, גם שיחותיו הידועות ב'סעודה שלישית' נישאו בדרך כלל ביידיש, להקל על השומעים. יוצאת מן הכלל הייתה שיחתו האחרונה, שנאמרה בעברית, ותשובתו למפצירים שגם אותה יאמר ביידיש השיב: "מי שמבין הרי טוב, ומי שאינו מבין אינו צריך להבין" – ראו חיים ליפשיץ (לעיל הערה 3), עמ' רצו. וראו לשלשה באלול (לעיל הערה 19), עמ' סו: "במסבות קהל אחרות – בשפה המדוברת ורגילה להם". ראו גם עלון מגד ירחים, ש' רייך (עורכת), גיליון 136 (שבט תשע"א), עמ' 2: דוגמה לדרשה שעיקרה ביידיש אך פתיחתה דווקא עברית, בהדגשת חשיבות השפה אך תוך התחשבות בקהל השומעים.

35 ראו אגרות הראיה, שם, איגרת תתטז, עמ' צו – יתקופת לונדון: "אמש הוכרחת לדרוש באחד ממוסדי הת"ת פה, ואחרי ההרצאה הז'רגונית של הדרשה, הוכרחת ע"י בקשה פומבית של ראש המורים שם לדבר ג"כ עברית, וזה לי הפעם הראשונה בגלות, והיה לי למשיב נפשי".

ללמד את השיעור בעברית, בהסבירו לקהל השומעים: "רבותי, תשעים ותשעה אומרים ללמוד בידיש ואחד, האחד יחיד ומיוחד אומר ללמוד בלשון הקודש – לזה שומעין שאמר כהלכה".³⁶ אמור מעתה, הרב עצמו לא קידש את השפה על חשבון התוכן. הוא לא נמנע מללמד את שיעורו בידיש, שפה שהייתה נוחה יותר למרבית השומעים, אם כי משעה ש"יחיד סגולה" הקפיד על לשון הקודש, אימץ הרב את דרכו.

למעשה זו הייתה דרכו עוד בחו"ל, קודם עלייתו ארצה. כך מספר בנו, הרב צבי יהודה בקונטרס 'שלשה באלול':³⁷

כשבאו עסקנים וחפצו ליסד חדר מתוקן ללמוד עברית, עם מורים יתרי שפה וחסרי תורה, עיכב את זה באומרו: מוטב שהמורה לא יהיה מדקדק במבטאו בקראו עם התלמיד את הפסוק שבתורה "ולא תשחית את פאת זקנך" אבל התלמיד יראה שהמורה מקיים במעשה את הפסוק הזה, מאשר המורה יהא מדקדק במבטאו באותו פסוק והתלמיד יראה שאין המורה מקיים אותו במעשה.

השפה והלאום: "לא נתגלתה אז כלל סגולה לאומית חזקה [...] בהשפה העברית"

תפישתו של הרב את מעמד השפה מתחדדת יפה על רקע מחלוקתו עם אליעזר בן יהודה, מחדש השפה העברית.³⁸ בחיבורו 'עד אימתי דיברו עברית?' (ניו יורק, תרע"ט),³⁹ טען בן יהודה לקיומה של זיקה מהותית בין הלאום ובין השפה. כבריח תיכון לכל אורך חיבורו מבליט בן יהודה את הפן הלאומי-מדיני הכרוך בעניינה של שפה והדגשה זו שזורה בחיבורו כחוט השני. כך (בפרק ב) עורך בן יהודה חלוקה בין הנשארים בבבל אחר חורבן בית ראשון ובין העולים מבבל עם עזרא הסופר: הנשארים, הגלותיים, ארמיים בלשונם, ולעומתם העולים ארצה, חובבי ציון מדגישי הפן הלאומי, עבריים בלשונם. כך (בפרק ג) הוא מציין את הסכנה הלאומית-מדינית אשר נבעה מדיבורם הארמי של הנשים הנכריות באותה תקופה. ושוב כך (בפרק י), ביחס לתקופת החשמונאים

36 על פי סגנון המשנה פאה ד, א.

37 שלשה באלול (לעיל הערה 19), שם, יט, עמ' לח.

38 ראו לעיל הערה 11.

39 כמהדורה שנייה, ובהרחבת-מה, שבו ונדפסו הדברים בחלקו הראשון של מילונו הגדול של בן יהודה – חלק המבוא, עמ' 83–254.

"שעשתה את הציבור היהודי לאומה יהודית, חיזקה גם את הלשון של האומה במידה מרובה", ועוד.

בן יהודה ביקש את התייחסות הרב קוק לחיבורו. הרב נענה והקדיש לכך איגרת לא קצרה (אגרות הראיה, ד, איגרת א'פח, עמ' צד-צה). האיגרת עוסקת בפרטים שונים שחלקם אינם מענייננו כאן,⁴⁰ ומכל מקום לענייננו הרב מסייג את גישת בן יהודה:

בקצרה אעיר, שלפי דעתי אי-אפשר לומר שנתקבלה באומה השפה בתור גורם לאומי מוסרי, כי-אם אחרי שכבר חדלו עמים אחרים לדבר עברית, אבל בימי הנביאים הראשונים והאחרונים וגם בראשית ימי הבית השני, והמשך תקופתם של אנשי כנה"ג, עוד דברו עמים אחרים, קרובי מקום וקרובי גזע, עברית, ולא נתגלתה עדיין בשפה הסגולה הלאומית – כמו שאינה מתגלה בדת שכוללת עמים שונים – רק מאותו הזמן שנשארה השפה סגולה מיוחדת לישראל, נתגלתה בה תכונתה הלאומית. ואין רחוק לחשוב שאפילו לאומי מעשי כנחמיה, הקפיד יותר על אי-האחדות של השפה, שהיא מונעת את האומה להעשות חטיבה אחת ממה שהקפיד על הדייקנות של העברית בעצמה, וזהו תוכן הפסוק של 'וכלשון עם ועם' כפשוטו, בלא סירוסין,⁴¹ ביחוד הארמית שיש לה זכויות מצד קרבתה לעברית. ומצד קרבת הגזע של הגרות הכשדי אשר לאבות, שזהו הרמז של רבי חנינא (פסחים פז, ב) 'מפני שקרוב לשון ללשון תורה'. והמשל של רבי יוחנן⁴² ששיגרן לבית אמון, שלא נתגלתה אז כלל סגולה לאומית חזקה שתוכל לעמוד בפני הארמית, בהשפה העברית.

[...] כל המחקר על-דבר מעמד הלשון בימי הבית-השני אינו יכול להתברר על צד אחד שהמקורות מראים ששמשו שני הלשונות העברית והארמית. ומנהג זה נמשך אצל הדורות המאוחרים ג"כ, עד שבענין אחד היו מדברים לפעמים עברית ולפעמים ארמית. וכשהיה הדבור ההמוני יותר ארמי, היו [חסים] סבה להדיבור העברי כשהיה בא בשיחה חלונית, כשבת מא, א הביאו לי נתר הביאו לי מסרק פתחו פומייכו ואפיקו הבלא

40 ראו במאמרי הנ"ל (לעיל הערה 11), עמ' 350-359.

41 לעומת מה שטען בן יהודה בחיבורו, עמ' 110 הערה 2: "כבר אמרו החדשים כי זה פסוק מסורס".

42 פסחים פז ע"ב: "ששיגרן לבית אמון – משל לאדם שכעס על אשתו, להיכן משלחה, לבית אמה".

ונתן שם סבה על הדבור העברי, דקא משמע לן דדברים של חול מותר לאומרם בלשון קודש בבית-המרחץ, ושם דף יב, ב: 'זימנין אמר: המקום יפקדך לשלום, וזימנין אמר רחמנא ידכרינך לשלם', ונתן סבה. ושמואל הקטן בשעת מיתתו דבר ארמית סנהדרין יא, א.⁴³

[...] על כל פנים ברור הדבר ששתי השפות היו שולטות באומה מימי הגולה בבבל והמלומדים היו משתמשים בשתייהן, ואיזה חבה לאומית היתה גם-כן להארמית, רק כאשר נשארה העברית מיוחדת לישראל, התרוממה למעלתה הלאומית המיוחדת לה, שבאמת היא קבועה בסגולתה. וכן הדין נותן שהדבר המיוחד את האומה מיתר האומות כולן ראוי לו להיות סופג בתוכו תוכן לאומי חזק. ועתה נשארה לנו, בתור תוכן מיוחד, רק הדת-בהגיונותיה ובמעשיה והשפה, שבהתאחדם עם ההתייחדות בארץ יסמנו לנו את כל הצביון הלאומי במילואו, אשר גם כל הרכוש האנושי שלנו יסתגן על ידיהם אצלינו בסגנון הטבעי הבריא הראוי לנו בתור עם השב לעצמות תחייתו.

מכאן, שלדידו של הרב זיקת השפה לאומה אינה מהותית אלא משנית, וכתהליך היסטורי לא זו בלבד שהזיקה נוצרה בשלב מאוחר למדי, היא גם מלאכותית. עיקר הדגש הושם על אחידות השפה, לאו דווקא על דיוקה-דקדוקה. זאת ועוד, שנים רבות שימשו שתי לשונות זו לצד זו – עברית לצד ארמית, לעתים אפילו במשולב. עולה על כולנה קביעתו כי "איזו חיבה לאומית היתה גם כן להארמית", ורק משעה שהעברית לבדה יוחדה לישראל, אז, ורק אז, "התרוממה למעלתה הלאומית המיוחדת לה".

לעומת זאת, שלא כשפה שזיקתה לממד הלאומי אינה מהותית, הרי "רק הדת-בהגיונותיה ובמעשיה והשפה" בצירוף העם והארץ הם ש"יסמנו לנו את כל הצביון הלאומי במילואו [...] בתור עם השב לעצמות תחייתו". כלומר תרכובת זו כולה – הדת, על היבטיה ההגותיים והמצוותיים, ואתה שפה, עם וארץ – היא, ורק היא, יוצרת את הצביון הלאומי. בשום פנים ואופן לא "שפה" לבדה.

43 "אף הוא אמר בשעת מיתתו: שמעון וישמעאל לחרבא וחברוהי לקטלא, ושאר עמא לביזא ועקן סגיאן עתידן למיתי על עלמא". אגב, יושם-אל-לב כי בשונה מההפניות הקודמות אשר לוו בציטוט מפורש, הסתפק כאן הרב בהפנייה ללא ציטוט, שמא מחמת הפורענות הקשה שבתוכן הדברים.

בהקשר זה צריך לזכור שבן יהודה היה קנאי לדבר אחד: שפה; לא דת, אף לא ארץ. כנגד הדת – לחם, בהצעת אוגנדה – צידד, ובלבד שבני הלאום ידברו עברית. כנגד זה, התחייה שראה אותה הראי"ה בעיני רוחו, מושתתת על מסר רב אנפין: תחיית הדת, תחיית הלאום, תחיית המולדת, תחיית החברה, וללא ספק גם תחיית השפה.

זאת ועוד, אין לכחד כי לדידו של הרב, לא רק השפה אלא אפילו הלאומיות הישראלית אינה התכלית האחרונה. מכאן שגם אם קיים ממשק בין שפה ללאום, אין זה אלא אמצעי ושלב ביניים. במהלך פרשנותו של הרב⁴⁴ לאחת מאגדות התלמוד (שבת יב ע"א) שעולה ממנה, לכאורה, מידתיות בהחשבת לשון הקודש "שאני חולה דשכינה עמו", ולכן אין מניעה להתפלל עליו גם בארמית, מבאר הרב את מקומן המשני של השפה ושל הלאומיות יחסית לתוכן התורני שהוא העיקר. יתרה מזאת, הרב סבור כי כדי להבליט מסר זה, נכון וטוב שלעתים יהיה מעט ריחוק יזום משפת הלאום:

לשון הקודש אם שיש בעצמותה מעלה וקדושה, מ"מ עיקר הקדושה המתגלה היא תלוי בתוכן הענין, שהרי דברים של חול מותר לאומרם בלשון הקודש גם במקום שדברי תורה אסורים שם, אלא שיש חיבה גלויה ללשון הקודש בישראל מפני שהיא שפתנו הלאומית [...] שאין קפידא אם יאמר בשפה הלאומית את הגיוני לבבו או בשפה הארמית. אע"פ שאיננה השפה הלאומית, כי אין הלאומיות העיקר האחרון. ולפעמים טוב להיות סר מעט מעל הדברים שמבליטים ענין לאומי, כדי להורות שעם ד' אלה, תכליתם היא יותר רחבה מכל תכונה לאומית, ואינם דומים לעמים אחרים שאין להם אלא לאומיותם [...] לא יוכל האדם להגיע עד רום המעלה של התכלית הכללית כ"א ע"י המדרגה של האהבה הלאומית שהיא הכנה לה [...] הרגשות של החיבה הלאומית שמתגלה ע"י התגלות השפה והסגנון הלאומי, הם מרוממים את האדם מעל לחפציו הפרטיים אל הדברים הכלליים של האומה. ומזה יבא הוא וכלל האומה אל החשק של התכלית היותר רמה ונשאה, כשיבוא הזמן המאושר ע"פ חפץ ד' [...] כשהאדם הוא נמצא כבר במצב רם כזה של עבודת ד' הוא אינו צריך לההגנה הלאומית [...] וכדי לתת אות שלא על הלאומיות לבדה יחיה האיש הישראלי, כי אם לא תתרומם לתכלית

הכללית, שהיא תכלית רצון השי"ת בשמירת כל התורה כולה שתביא להמשיך מלכותו ית' בעולם, הלא היא ג"כ מכלל אהבת עצמו תחשב, כי מה לי אהבת עצמו הנמצאת אצל יחיד או אצל אומה בכללה, כ"א גם אהבת האומה צריך שתהי' מיוסדת ע"פ דרך ד', ומי שלוקח את הלאומיות לבדה גם לאומיות אין לו, כ"א אהבת עצמו גסה בלבוש לאומיות, ע"כ לפעמים צריך לגלות את המאור הגנוז באוצר התכלית האחרונה שהיא עולה עוד על מושגי הלאומיות. וכשאדם עסוק ברושם דעה זו הנעלה איננו מקפיד על הלשון כ"א על התכן, שיהיו דברי חפץ מלאים זיו אור תורה ויראת ד', ואינו צריך לסיועם של מלאכי השרת כ"א לפני ד' ישפך שיחו, שמע, בכל לשון שאתה שומע.

ביטוי הגותי מובהק לתפישתו הרואה הכרח בזיקת שפה-תורה והעמדת תשתית השקפתית למכלול יחסו לסוגיה, נתן הרב ב'אורות' (אורות ישראל, ז, יב, עמ' קסד). הרב מנמק שם את היות "הלשון העברית" "השפה הקדושה":

כל לשון נובע מהשקפה מיוחדת על המציאות. השקפה של קודש על המציאות כולה היא ההשקפה הישראלית, וזאת ההשקפה המיוחדת חוללה את הלשון העברית, שהיא באמת השפה הקדושה. הריחוק מההשקפה הקדושה נוטל את זיו השפה, ואף-על-פי שיטיפו הטפות רבות לחבב אותה, מפני כמה טעמים, שנראים הגונים, מכל-מקום בתוך המגמה של החיים, הפונים אחור למגמת ההשקפה המלאה קודש, מסתתרת שם שנאה לרוח השפה, המלא את כל מהותה. על-כן השפה תהיה ברורה רק באותה המידה שיקרא בעולם בשם ד'. הטעמים הפרטיים על קדושת השפה מתקבלים הם, אבל כולם אינם כי-אם צרופים אל הכלל, שהוא תכונת השקפת עולמה בכללה.

הרב מבהיר אם כן כי לא ניתן לנתק את השפה מ"רוח השפה". בשל כך, מי שאינו מודע להשקפה הקדושה, לתורה, כמה שיטיפי לחיבוב השפה, בהנמקות ובטעמים אלה ואחרים, עדיין הוא מנותק מ"רוחה" של השפה. לא זו בלבד שהוא מנותק, בעומק העניין מצויה אצלו אפילו "שנאה לרוח השפה". מאחר ש"רוח השפה מלא את כל מהותה, על כן השפה תהיה ברורה רק באותה המידה שיקרא בעולם שם ד' ". גם אם זמנית ניתן לקבל, להטמיע ולהפיץ, את

"חיצוניותה" של השפה, אך צריך לדעת שכל זה טפל, כל עוד לא מעמידים את השפה על "תכונת השקפת עולמה".⁴⁵

סיכום

אמור מעתה: שגויה ההנחה הסטריאוטיפית המייחסת לרב תמיכה חד משמעית וחד ממדית בשפה העברית המתחדשת.⁴⁶ משנת הרב מורכבת הרבה

45 ראו גם לשלשה באלול (לעיל הערה 19), עמ' סו: "לאנשי הלשון, שתבעו ממנו מה שהוא מדבר חלק מדבוריו שלא בלה"ק, באר שדוקא השפעת ההדרכה הרוחנית של עז תורה ואמונת קדושת ישראל במלואה, היא הנותנת את יסוד הקביעות הבטוחה גם לתחית השפה, כמו גם לכל תחית האומה והארץ באמת, יותר מאשר ההתאמצויות המלאכותיות החיצוניות המיוחדות לכך".

זאת ועוד, דומה שגישה זו באה לידי ביטוי גם בהכרעתו בנוגע להברת התפילה. בשונה מהרב עזיאל אשר לא ראה מניעה הלכתית במעבר מהברה אשכנזית להברה הספרדית הרווחת, הרי הרב קוק שלל מהלך כזה נחרצות והכריע: "אל תטוש תורת אמך" – שימור ההברה. ראו לעניין זה הרב רצון ערוסי, "חכמי דורנו על הבדלי המבטאים בשפת הקודש", ב.ד.ת, 7 (תשנ"ח), עמ' 5–31; נריה גוטל, חדשים גם ישנים, ירושלים תשס"ה, עמ' 17–20; לובה רחל חרל"פ, "הפולמוס בין הרב קוק והרב עזיאל בעניין המבטא העברי", ישועות יעקב: אסופת מאמרים לכבודו של ד"ר יעקב הדני, מאמו ראובן וקיל דוד טוביה (עורכים), ירושלים תש"ע, עמ' 179–189. אמור מעתה, גם בסוגיה זו לא נצמד הרב קוק לנראטיב הציוני הקלאסי וחרג מהתייג שהיה לכאורה "צפוני" ממנו.

46 אגב הצגת גישתו המורכבת של הראי"ה לתחיית השפה, נכון לדחות על הסף השערה קלוטה מן האוויר שניסח לאחרונה מר שמריה גרשוני במאמרו "עוד על הרב קוק, הרב מטברג והשפה העברית", המעין, ניסן תשע"ב, גיליון 201, עמ' 90–94. לדידו, שם, הסיבה המשמעותית לכך שאחר פטירתו של "הטברגר" – הרב א"א בורשטיין – זמן קצר אחר מינוי לראשות ישיבת "מרכז הרב" פסק הרב מניסיון הבאת מועמד חיצוני אחר לתפקיד זה, לא הייתה אלא כישלונו של הרב בורשטיין עצמו להרצות את שיעוריו רק, ואך ורק, בעברית, אלא עתים גם בידיש. דבר זה נראה למר גרשוני כדי כך מגונה בעיני הראי"ה, עד התייאשותו, כאמור, מ"ייבוא" ראש ישיבה מתאים מחו"ל.

נכון הוא ששערי השערות לא ננעלו ואולם גם לכך יש גבול, ובנדון דידן האמת העובדתית מקעקעת האשמה חמורה זו מן היסוד. אין לה ידיים ואין לה רגליים, וכפי שהוכח ארוכות בכל האמור מעלה. לעיל הוברר בעליל שגישת הראי"ה מתעדפת חד משמעית תורה על שפה ולכך ברי לחלוטין שלדידו עדיף ראש ישיבה שהוא "יתר תורה וחסר שפה" על כזה שהוא אמנם "יתר שפה" אך אינו בשיעור קומתו של הראשון (ראו לעיל סמוך להערה 37). אם היו עומדים לפני הרב קוק שני מועמדים, האחד "ענק" בתורה המגיע מחו"ל ודיבורו העברי טוב אך לא מעולה, בעוד שהשני איש הארץ ששפתו העברית מהוקצעת והוא ללא ספק גדול בתורה אך אינו "ענק" כראשון, ברי לחלוטין שהראי"ה מעדיף את הראשון וממנה אותו, בכל הכבוד לשני.

דינה של השערה זו להידחות אפוא. ואם צריך להעריך מדוע הרב אינו "מייבא" תלמיד חכם מחו"ל לכהונת ראש הישיבה הרי דומה שצריך לזכור שני דברים: ראשית, ראש הישיבה, למצער בתואר, היה הראי"ה עצמו, אלא שהוא עצמו חש שעול הציבור שעל שכמו

יותר. מחד גיסא, אין ספק שהרב ראה ברכה גדולה בתחיית השפה, עודד וחיזק את הפועלים למענה וביקר נחרצות את אלו שציידו בשפה זרה זו או אחרת. מאידך גיסא, אין גם ספק שהרב ראה סכנה גדולה בהעמדת חזות התחייה כולה על השפה. תחיית השפה, בכל חשיבותה, צריכה לתפוס מקום כחלק מחזון התחייה כולו. השפה צריכה להתחבר לתורה ולמצוות. בשל כך, לעתים מוכן הרב 'לוותר' על העברית ובלבד שיישמרו ערכים חשובים יותר, כתלמוד תורה. התוכן חשוב הרבה יותר מהצורה ואם הברירה היא בין תורה ובין שפה, ברור שתורה קודמת. עם זאת, ככל שניתן, נכון לשלב ולאחד תורה ושפה כאחד. הרב מצהיר כי הוא מאמין ויודע שהדבר יכול להיעשות, גם אם קמעא קמעא.

לא ניתן לחתום את הדברים בלא שניתן דעתנו להשוואה מתבקשת, בין גישתו הסגנונית של הרב לעניין ה'שפה' ובין גישתו הסגנונית לעניין ה'ארץ'. מכנה משותף לשתייהן – הארץ והשפה – שהרב צידד בהם ותמך בפועלים למענו, אך גם הסתייג מהרואים בהן את חזות התחייה כולה. והנה, למרות מכנה משותף מהותי זה שביניהן, יחסו הסגנוני של הרב אליהן מכיל פער גדול האומר דרשני. הוכח לעיל בבירור כי לצד תמיכתו של הרב בחיזוק מעמד העברית, עידודו את הלוחמים על העברית ואף הטמעתו האישית את הלימוד בעברית בישיבתו ובמפעלים חינוכיים שהיו תחת חסותו, הוא גם חוזר ושונה את הסתייגותו מהרואים בשפה חזות הכול. הוא מבהיר שוב ושוב עד כמה מהלך כזה אינו רק שגוי אלא גם הרסני וקורא פעם ועוד פעם ועוד פעם לראות את השפה כחלק ממכלול התחיה, בהצבתה על אדני תורה ומצוות. לא כן בעניין הארץ. למרות שללא ספק גם את יישוב הארץ ראה הרב כחלק ממכלול התחייה ובשום אופן לא חזות הכול ועניין לעצמו, למרות זאת הוא אינו רואה לנכון לחזור ולשנות מסר זה שוב ושוב; הלוא דבר הוא!

דומה כי פשר הדבר נעוץ בעובדה שעיסוקו של הרב בעניין ה'ארץ' לווה תדיר בהכרעות הלכתיות, בהנחיות הלכתיות, בהתמודדויות הלכתיות: תרומות ומעשרות, שביעית, ערלה, כלאים, שבת וכו'. אף לא אחד מבני היישוב הישן ומבני היישוב החדש יכול היה לחמוק מידיעה ברורה עד כמה ה'ארץ', במשנתו

לא מותיר בידיו די זמן לממש זאת הלכה למעשה, כנדרש; שנית, מלכתחילה לא "יובא" הרב בורשטיין ארצה כדי לשמש כהונה זו, אלא שהראי"ה הגיע אל המוכן, בהיותו כבר כאן. רגליים לדבר אפוא כי משעה שנסתלק "הטברג" לבית עולמו, ראה הראי"ה בתלמידו-חברו הרי"מ חרל"פ אישיות המתאימה לנשיאה בעול זה, אישיות שכבר הוכיחה עצמה מאז ייסוד הישיבה, ושוב לא היה כל צורך באיתור מועמד חלופי.

של הרב, כרוכה בזיקה הדוקה לתורה ולמצוותיה ועד כמה בעיניו, הארץ כשלעצמה אינה חזות הכול. הרב לא צריך היה להכביר אפוא במילים – הדבר פשוט וברור לכול. לא כן ה'שפה', נושא שאינו כרוך בהלכות, בהנחיות, בנהגים – כאן עלול היה מאן דהוא לטעות ולסבור שהרב מצדד בה חד-משמעית וללא סייג. למשל, שהרב יתמוך תמיד בהוראה ובלמידה בעברית וכך יונחו לנהוג כל המוסדות שתחת חסותו; ולא היא, כפי שתואר לעיל. אם כן, חייב היה הרב לעקור אותה תפיסה סטריאוטיפית שגויה, אולי אף מגמתית, מן השורש, ולכך חזר ושנה שוב ושוב את מורכבות המסר: תמיכה – בהחלט כן, אך מסויגת.

[מתוך: מנחת ספיר, הוצאת מכללת אורות ישראל, תשע"ג]